

**ЗОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ОСІБ У СУЧАСНОМУ МОНУМЕНТАЛЬНОМУ
ЦЕРКОВНОМУ МАЛЯРСТВІ УКРАЇНИ. ЦЕРКВА АРХИСТРАТИГА МИХАЇЛА
В СЕЛІ ВЕРИН НА ЛЬВІВЩИНІ**

У статті розглянуто історичні та іконографічні аспекти зображення історико-культурних та політичних діячів у монументальному церковному малярстві України. Проаналізовано специфіку, стилістику, мистецьку цінність та значення цих зображень для монументального церковного мистецтва. Закцентовано увагу на постатях сучасних діячів політики, культури, мистецтва в монументальних церковних розписах. Проаналізовано розписи церкви Архистратига Михаїла в селі Верин на Львівщині, де зображено сучасних політиків, історичних діячів та діячів церкви.

Ключові слова: церква, монументальні церковні розписи, ікона, діячі історії та культури.

О. Н. РУДАК

**ИЗОБРАЖЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЦ В СОВРЕМЕННОЙ
МОНУМЕНТАЛЬНОЙ ЦЕРКОВНОЙ ЖИВОПИСИ УКРАИНЫ. ЦЕРКОВЬ
АРХИСТРАТИГА МИХАИЛА В СЕЛЕ ВЕРИН НА ЛЬВОВЩИНЕ**

В статье рассмотрены исторические и иконографические аспекты изображения историко-культурных и политических деятелей в монументальной церковной живописи Украины. Проанализирована специфика, стилистика, художественная ценность и значение этих изображений для монументального церковного искусства. Сакцентировано внимание на фигурах современных деятелей политики, культуры, искусства в монументальных церковных росписях. Детально проанализированы росписи церкви Архистратига Михаила в селе Верин на Львовщине, где изображены современные политики, исторические деятели и деятели церкви.

Ключевые слова: церковь, монументальные церковные росписи, икона, деятели истории и культуры.

О. М. RUDAK

**THE PORTRAYAL OF HISTORICAL FIGURES IN THE MODERN UKRAINIAN
MONUMENTAL CHURCH PAINTING. THE ARCHISTRATEGOS MICHAEL'S CHURCH
IN THE VILLAGE OF VERYN IN LVIV REGION**

The article highlights historical and iconic aspects of portrayal of historical, cultural, and political figures in the Ukrainian monumental church painting. The specific features, stylistics, artistic value and meaning of portrayals for monumental church art are analyzed. The attention is drawn to current political, cultural, artistic figures in the monumental church paintings. The detailed analysis of the paintings of the The Archistrategos Michael's Church in the village of Veryn in Lviv region is given.

Ukrainian sacred painting always depicted not only saints but also people that played important part in the Ukrainian history. Geographical and political location of Ukraine between the western Rome-catholic and the eastern Greek-byzantine traditions put it on the crossroads of two cultural traditions.

The portrayal of specific historical figures in the Ukrainian sacred painting began with the Kyiv Rus. After the Baptizing it became possible to see positive features in the Ukrainian sacred visual culture. On frescoes in St. Michael's Golden-Domed Monastery and St. Sophia's Cathedral in Kyiv princes (knyaz) and their family are depicted. One of the well-known early portraits of Yaroslav the

Wise's family is on the frescoes in St. Sophia's Cathedral. In the 17th century a new popular and peculiar type of icons appeared. It was icon-portrait of the Cossack's Godmother which obtained secular character and was spread mainly in the eastern Ukraine. Such portrayals are also found in monumental paintings. In the 18th century in the central part of Ukraine was a tradition to depict top officials as if they were saints, for example paintings in the Gate Church of the Trinity in Kyiv Pechersk Lavra. Prominent people were also portrayed in the appearance of saints. The attempt to restore Ukraine after the World War I led to reestablishment of the theme «nation» among artists, majority of which was in the midst of the military and political events during the liberation movement. The paintings with the historical topic appeared such as «The Union of Brest» and «The Unification Act». Among the churches with these pictures can be singled out wall paintings of the Church of Christ's Heart in the city of Zhovkva in Lviv region.

Nowadays the tradition to paint saints in churches together with parishioners becomes more and more popular. As the example the Archistrategos Michael's Church in the village of Velyn in Lviv region can be mentioned. It is a brick church in a shape of a wooden church popular in the 19th century. The paintings of this church depict contemporary politicians, historical figures, and clergymen. Under the dome there is an interesting composition of The Last Supper. Around the table with Jesus and his disciples are observed 28 Ukrainian saints who were sainted by The Pope during his visit to Ukraine. In the «episode» of the baptizing of Rus parishioners' faces are found, which continues the tradition of depicting people near saints. In other countries religious worship of politicians, cultural figures, and current presidents can also be found. For example the president of Belarus Lukashenko in 1996 was depicted on the six-stored building height woven linen. There is an unusual fresco on which V. Lenin cuts St. Luka's beard in the Godmother Church in the city of Akiupol in Greece. Specialists think it symbolizes the church haunting by the Soviet Bolsheviks. The picture of Sergiy Kulagin, the chief executor of the administration in Kustanay region in Kazakhstan, got on the fresco in the church of St. John in the city of Rudne.

Key words: church, monumental church paintings, icon, historical figures, culture figures.

В українському сакральному малярстві завжди було прийнято зображувати не тільки святих, але й осіб, які відіграли важливу роль в українській історії. Для українського народу споконвіку церква була основою духовності, була невіддільна від державності, тому не викликає подиву використання у храмовому живопису зображень постатей видатних історичних і культурно-політичних діячів. Історичні перипетії вносили свої корективи у церковне малярство. На кожному проміжку української історії з'являлися свої «герої», яких подекуди зображали на іконах та монументальних розписах під покровом святих. Геополітичне розташування України між західною римсько-католицькою традицією та східною греко-візантійською поставило країну на роздоріжжі двох культурних традицій.

Українські монументальні розписи та іконопис XVII–XVIII ст. як історичне та іконографічне джерело, яке містить багату інформативну базу про побут, одяг, архітектурні споруди, розглядає у своєму дослідженні О. Суховарова-Жорнова. Основна увага тут акцентується на наявності в іконописі та монументальному церковному розписі реальних історичних постатей усіх верств населення [7]. О. Якімова розглядає використання фігуративних образів історико-культурних і політичних діячів України в контексті формотворчих і сюжетних пошуків митців, які працювали над стінописами та вітражами для храмів на території Східної Галичини в першій третині XX ст., аналізує появу цих сюжетів для розуміння значення церкви у свідомості українського народу [10]. Історію української ікони та проблеми сучасних іконографічних зображень, зокрема і церковних розписів, висвітлює у своєму дослідженні Р. Галуйко. [2].

Мета статті – виявити сучасні монументальні церковні розписи із зображенням історико-культурних та політичних діячів, проаналізувати передумови, мистецьке значення таких монументальних церковних розписів, виявити елементи новаторства та інтерпретації основних сюжетів у розписах.

Зображення портретів конкретних історичних осіб у сакральному малярстві сягає часів Київської Русі. З прийняттям християнства можна побачити позитивний момент в українській

духовній візуальній культурі. Як вважає Д. Степовик, «уподібнення ликів святих до постатей людей, які моляться перед цими ликами, скорочує відстань між високим небом і очевидним і близьким до людини земним світом» [3, с. 7]. На фресках Софійського, Михайлівського соборів у Києві зображували князів та їх родину. Один з найвідоміших ранніх портретних зображень родини Ярослава Мудрого міститься на фресках Софійського собору.

Обличчям святих надавали українських рис, тобто почався відхід від усталених церквою канонів. Ще в кінці XVI ст. в с. Наконечному на Галичині майстер Федоск створює іконостас, де упізнаються в зображених постах святих національні українські риси. Іконопис Федоски справив великий вплив на творчість галицьких майстрів, які також почали відходити від застиглих канонічних зразків, надаючи їм національних мотивів.

У XVII ст. з'являється новий, досить популярний у народі своєрідний тип ікони – портрет-ікона «Козацької Покрови», яка набула світського характеру і знайшла поширення переважно на Лівобережній Україні. Такі зображення з'являються також і в монументальних розписах. На знак ушанування особливих чеснот видатних осіб їхніми портретами прикрашали стіни церков і соборів. Наприклад, на стінах київської церкви Спаса на Берестові було написано портрет митрополита Петра Могили, в соборі монастиря на Чернігівщині – портрет гетьмана Івана Самойловича, в Успенському соборі Києво-Печерської лаври – цілу галерею образів князів, гетьманів і царів. На них зображали не тільки козацьку старшину, а й представників духовництва та царських сановників.

Тенденція зображувати на монументальних розписах самих замовників та їх близьких, конкретних історичних діячів та їхнє оточення сягає в Західній Європі доби Відродження. Донатори часто зображалися навколішках біля образу Спасителя. Саме такі сюжети знайшли своє поширення і в Україні, але дещо пізніше – з XVII ст.

Іконографія культового призначення XVII–XVIII ст. представляє ікони, ікони-портрети, портрети донаторів, ктиторів, фундаторів конкретних храмів, натрунні портрети, епітафіальні, тощо. Усі вони у свій час мали функціональне призначення, пов'язане з християнською обрядовістю. Перші портрети, як правило, були груповими. Іконопис цього періоду містить портретні зображення не тільки святих отців церкви, які прославилися святістю життя, благородством вчинків, а й представників козацтва, міщан, і навіть селян. Так званий тип ікони-портрета з'явився в середньовіччі та набув свого розквіту в барочну добу, коли людину почали підносити до рівня Бога, тобто увічнювати поряд з ним, возвеличуючи у такий спосіб. У іконах вітчизняних майстрів цього періоду бачимо українські ландшафти, постаті людей теж стають відчутно національними. Ці зображення складають цінну історичну інформацію, оскільки містять багатий інформативний матеріал про свій час: культуру, побут, одяг, архітектуру. Також особливої уваги потребують розписи, на яких зображали історичні події: Переяславська Рада, боротьба з татарами тощо. Боротьба за свою державу, за територіальну, політичну та культурну незалежність природно призвела до надання іконопису національних рис. Причиною цього, безперечно, стає усвідомлення художниками своєї національної приналежності.

У XVIII ст. традиція зображати святих в образах вищих посадовців знайшла своє місце і в живописі Центральної України, в тому числі в розписах Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. В образах святих зображали також видатних діячів-просвітян. Повага й любов народу до своїх героїв відображалася навіть в образах святих, яким надавали портретну схожість з Іваном Гонтою, Богданом Хмельницьким. Їх зображували в «Покрові» та «Розп'ятті». У XVII–XVIII ст. на іконах-портретах з'являються зображення міщанських та козацьких родин (ікона-портрет «Христос – вседержитель» 1683 р. худ. І. Руткович.). Родинні портрети представників різних соціальних верств все частіше зустрічаються на іконах «Розп'яття». Цей сюжет подекуди містить зображення замовників та їхніх дітей. У цьому люди вбачали захист родини від усілякого лиха та хвороб.

Спроба відбудови української держави після Першої світової війни призвела до актуалізації теми «народності» серед митців, більшість з яких під час визвольних змагань перебувала в епіцентрі військово-політичних подій. Сприятливі умови для розвитку церковного малярства були тоді на західноукраїнських землях, де однією з найвизначніших осіб був митрополит Андрей Шептицький. Саме тому його образ найперше вгадується серед персонажів

стінописів українських храмів і церков інших християнських конфесій, зокрема вірменської церкви Львова. Шлях розвитку українського національного мистецтва як окремого феномена європейського мистецтва Андрей Шептицький вбачав у розвитку сакрального малярства, яке мало, на його думку, відштовхуватися від великих традицій давньоруської ікони та монументальних розписів церков [10]. З'являються також розписи історичних сюжетів, таких як «Берестейська Унія», «Об'єднання УНР та ЗУНР». Серед храмів з такими зображеннями можна виділити стінописи церкви Серця Христового у м. Жовква Львівської обл. Склепіння храму прикрашають фрески на тему козаччини та українських визвольних змагань. В композиції «Берестейська Унія» поруч стоять православні та уніатські герої, Йосиф Рутський та Петро Сагайдачний, Іпатій Потій та Костянтин Острозький. На фресці «Акт Злуки» біля ніг Божої Матері зображені красиви Києва та Львова, а під ними – герої УНР та ЗУНР: Петлюра, Скоропадський, Грушевський, Вітовський, Левицький, січовики та пластуни. В центрі композиції – Андрей Шептицький, що молиться за волю і єдність України і дівчина з хлопчиком, що символізують голодомор [10].

У наш час починають повертатися до традиції розпису храмів, де поруч зі святими небожителями зображають віруючих. До храмів такого типу можна віднести церкву Архистратига Михаїла в селі Верин Миколаївського району Львівської області – мурований храм у формах тридільної дерев'яної церковної архітектури XIX ст., де у розписах зображено сучасних політиків, історичних діячів та діячів церкви.

Ідея розпису стін храму виникла у священника церкви – отця Василя Говгера. Біля входу до церкви – ікони на тематику Старого Завіту, у протилежній стороні будівлі зображення, що відображають сучасність. На центральній бані головною на зображенні є Богородиця з Ісусом Христом на руках. А під її покровом – Іван Павло II, Любомир Гузар, два єпископи Стрийської єпархії, два сотники УПА, Віктор, Катерина і Тарас Ющенко. Усе східне склепіння храму розписане ангелами та історичними персонажами. Провідна ідея розпису – показати триєдність Матері Божої, матері земної та Матері-Батьківщини. Тож біля Богоматері Катерина Ющенко – це образ земної матері зі своєю родиною. Образ Матері-Батьківщини – земля навкруг людей. «Світських осіб чи засновників храму часто малювали у церквах. Навіть в іконах на євангельські сюжети нерідко можна побачити світські обличчя. Такі образи були ще у ранньому середньовіччі в європейському та українському малярстві. Тож ми і вирішили повернути давно забуті українські традиції», – пояснює художник церкви [8].

Автором розписів храму був Микола Гаврилів – «львівський Далі», як його називають в мистецьких колах міста, автор більше десяти розписів церков на Україні. Для втілення ідеї особливого стилю художник працював разом із богословами та мистецтвознавцями.

«Церква Архистратига Михаїла у Верині – це моя перша творча церква у кар'єрі художника, – говорить Микола Гаврилів. – Мені дали повну свободу створити власну композицію, працювати у стилі сюрреалізму. Після тривалих нарад зі священником ми вирішили відійти від традиційних симетричних розписів і прикрасити купол образом Преображення. Із часів радянської влади наші церкви розписувалися без будь якого стилю, – розповідає він. – За часів атеїстичного Радянського Союзу ми втратили всі ті традиції, які накопичувалися роками. Якщо 20–30-ті роки XX століття в церковних розписах впізнати можна, то проміжок від 30-х і донині – це лише ілюстрації на церковну тематику. Лише зараз з'являються храми, що мають свій індивідуальний стиль, і можна навіть говорити про формування нового періоду у церковному розписі» [6].

В «барабані» під банею розташована цікава композиція – Свята Вечеря. За одним столом із Христом і апостолами сидять 28 українських святих, яких канонізував Папа Римський під час свого візиту до України. «Багато хто заперече такий живопис, мовляв, він тут ні до чого і що слід робити Візантію. Проте, як на мене, цієї псевдовізантії сьогодні вистачає» – говорить художник [6].

В «епізоді» хрещення України-Русі можна побачити й обличчя парафіян храму, що продовжує традицію зображення віруючих поряд зі святими. У художній композиції про вхід Ісуса Христа в Єрусалим деталі євангельської розповіді зображені дуже чітко. Для цього художник разом із помічниками проаналізував багато інформації: з якого боку міста заїжджав

Христос, з якого боку світило сонце. Разом із древніми юдеями, які тримають у руках пальмові гілки, стоїть маленька дівчинка у вишиванці з вербовою гілочкою. Дівчинка – з нашої епохи, вона мешкає у цьому ж селі Верин. Фоном для композиції стали краєвиди села. «Це не вважається порушенням канонів, – запевняє художник. – Можна зобразити євангельський сюжет на карпатському тлі (всі біблійні події в Гавриліві й справді відбуваються на тлі карпатських краєвидів), а не на палестинському. Так само Благовіщення можна показати в будь-якій кімнаті, кам'яній чи мармуровій. Головне – щоб там були Богородиця й архангел Гавриїл та лілія, яка є символом Пречистої» [6]. Зважаючи на загальну концепцію розписів храму, таке трактування сюжету є доречним.

Художник зобразив Ісуса Христа у Гетсиманському саду з кривавим потом, що виступає на обличчі. Така деталь згадується лише в Євангелії від Луки, жоден інший євангеліст про це не згадує. Пишучи євангеліста і художника Луку на «парусах», іконописець зобразив свій автопортрет, навпроти святий Іван, обличчя якого змальоване з колеги художника.

Такий розпис стін храму до вподоби і священику з сусіднього села, який під час розпису церкви тимчасово відправляв службу у храмі села Верин. «Спершу були непорозуміння, адже люди не знали змісту розпису бані. Та потім здавали пожертви на продовження робіт у церкві. Якось жінка принесла гроші, одержані від продажу корови. Віддала всі до копійки», – розповів отець Василь Репеньовський, тимчасовий парох с. Верин.

Проте владика Венедикт, єпископ-помічник Львівської архієпархії УГКЦ, зауважив, що так би не розписував стіни у храмі. Він не погоджується, що поміж святими можна зображати і державних діячів. «Думаю, в розписі церкви має місце наша українська творчість. Священик і художник керувались правилом: «Якщо це мені подобається, то чого так не має бути? Щоправда, є традиція на іконах зображати і осіб, які не святі. Але над ними обов'язково має бути зображена Діва Марія», – розповів єпископ-помічник Львівської архієпархії УГКЦ. Владика Венедикт додав, що також практикують не розписувати «низ» храму до рівня двох метрів, адже це місце для людей. Але, попри дискусії, які точаться навколо розпису храму, прихожан у церкві не стало менше. Селяни в цілому задоволені розписами церкви. При цьому художник Микола Гаврилів каже, що, розписуючи храм, він не порушив жодних церковних канонів. А зображення на східному куполі – бажання самого настоятеля отця Василя Говгера.

Зображення колишнього президента В. Ющенка та його найближчих політичних соратників також з'явилося на іконі після Помаранчевої революції 2004 року. Як виявилось, греко-католицький священик з Донецька Василь Пантелюк одразу після Помаранчевої революції замовив львівському художнику Оресту Хоркавому картину із зображенням революційного Майдану. На верхньому полі зображення намальований Віктор Ющенко. По обидві сторони від нього можна бачити князя Володимира, хрестителя Київської Русі, та княгиню Ольгу. Однак Ющенко О. Хоркавий зобразив навіть двічі. По центру композиції на масивному кріслі засідає президент з символом влади – булавою у правій руці та з посудинкою трунку у лівій. Цей елемент нагадує про отруєння Ющенко під час передвиборної кампанії. Далі, довкола президентського трону і під ним зображено помаранчевий Майдан. Тут Юлія Тимошенко, Катерина Ющенко разом з дітьми. За ними видно Патріарха Київської Русі-України Філарета. А в лівій нижній частині композиції стоять поряд фронтмен гурту «Океану Ельзи» Святослав Вакарчук і співак Марія Бурмака. Далі на передньому плані можна впізнати Олександра Зінченка, тогочасного спікера парламенту Олександра Мороза та інших політиків.

У сучасній українській іконографії присутнє зображення ще одного президента Віктора Януковича. Ікона знаходиться у храмі Покрови Пресвятої Богородиці у Донецьку. Виникла ідея відзначити кінець тисячоліття написанням ікони Пресвятої Богородиці. Незвичайність задуми полягала в тому, що на іконі зображені відомі в регіоні особи. Зокрема – тодішній голова обласної держадміністрації Віктор Янукович та міський голова Володимир Рибак. Отець Василь, протопресвітер Донецько-Луганський, каже: «Ідея – щоб матір Божа накривала весь Донбас. І друга – щоб божественна ідея через матір Божу прийшла і щоб пізнали Бога всі суспільні верстви. Всі, які тут знаходяться». Верхня частина ікони нагадує терикон. По обидва боки Матері Божої із дітям на руках видно донецькі символи: море, заводські труби, хлібне поле. Під рядом ангелів ідуть зображення металурга, шахтарів, лікарів тощо [4].

На просторах близького і далекого зарубіжжя є немало прикладів релігійного поклоніння політикам, діячам культури та правлячим президентам. Президента Білорусі Лукашенка в 1996 році зобразили на тканому полотні висотою з шестиповерховий будинок. Художник, малюючи одвічну боротьбу добра і зла, зобразив поряд з ангелами та святими ще 80 політиків минулого століття. Сам Лукашенко зображений трохи вище Спасителя. У церкві Пресвятої Богородиці в місті Аксиуполі, що у Греції, намальована незвичайна фреска, де зображено Володимира Леніна, який стриже бороду святителю Луці, що символізує переслідування церкви більшовиками [4]. Російський архієпископ Лука (Валентин Войно-Ясенецький (1877–1961), священнослужитель, сповідник, хірург і теоретик медицини, пройшов сталінські табори) є одним із шанованих святих у сучасній Греції. Зображення голови адміністрації Кустанайської області Казахстану Сергія Кулагіна потрапило на фреску собору святого Івана Богослова, відкритого в місті Рудному. Чиновника зобразили серед тих, хто зустрічає Ісуса Христа в Єрусалимі [4]. Ще одна цікава фреска виявлена в православному храмі селища Петресті в Румунії. На розписі – Джордж Буш-старший, Іван Павло II і Михайло Горбачов. «Свята трійця», яка, на думку іконописця, змінила хід історії, зображена на тлі карти світу [4].

Отже, можна стверджувати, що українське сакральне мистецтво у своєму надбанні має церковні розписи з властивими національними рисами. Монументальний церковний живопис відображає політичні, соціальні процеси в країні, життя і побут українського народу. Історичні сюжети на теми «Козацької Покрови», «Берестейської Унії», «Об'єднання УНР та ЗУНР» містять реальні зображення історичних осіб, визначних діячів, борців за державу і віру. Це свідчить про те, що люди пам'ятають своїх предків і національних героїв та визначних діячів культурного розвитку країни та діячів церкви. На сучасному етапі в монументальних розписах також присутні зображають політиків, діячів культури та навіть і простих людей. Яскравим прикладом цього є монументальні розписи церкви у селі Верин, що на Львівщині, де святі вдягнуті у вишиванки, а серед них колишній президент з сім'єю, єпископи, сотники УПА, діячі культури, політики та церкви.

ЛІТЕРАТУРА

1. Владика Венедикт не погоджується з розписом церкви у с. Верин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://zik.ua/ua/news/2011/08/29/305945>.
2. Галуйко Р.М. Традиция и современность в иконах XXI века // Культура и образование. – Февраль 2014. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://vestnik-rzi.ru/2014/02/1331>.
3. Дрэничеру А. Записки мирянина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://dralexmd.livejournal.com/174382.html>.
4. Друдина В., Надеждина А., Кирейко М. Как попали на иконы Сталин, Ельцин и Горбачёв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://www.eg.ru/daily/politics/30557/>.
5. Заславський В. Духовне і національне у жовківській спадщині Юліана Буцманюка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/31994/.
6. Інжуватова Х. Святі і грішники на стінах храму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/kaleido_digest/47794/.
7. Суховарова-Жорнова О. Історичні постаті в українському іконописі та церковних портретах XVII – XVIII ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.history.org.ua/JournALL/sid/12/2/12.pdf>.
8. Цимбаліста В. Віктора Ющенка намалювали під куполом церкви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://gazeta.ua/articles/people-newspaper/_viktora-uschenka-namalyuvali-pid-kupolom-cerkvi/355694?mobile=true.
9. Ющенко і Мороза намалювали на іконі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://tabloid.pravda.com.ua/focus/471e006e641d5/>.
10. Якімова О. Образи діячів історії та культури України в храмових стінописах Східної Галичини першої третини XX ст.: мистецькі інтерпретації / О. Якімова // Вісник Львівської національної академії мистецтв . – 2012. – Вип. 23. – С. 125–137.